

Маширабов А.А., Кокчоева С.А.

**ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕРДИ
ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРИХЫ
(XIX-XX кылымдардын илимий материалдарында чагылдырылышы)**

Маширабов А.А., Кокчоева С.А.

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ
И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ
(отражение в научных материалах XIX-XX веков)**

A.A. Mashrabov, S.A. Kokchoeva

**HISTORY OF STUDYING THE VERBS OF THE MOVEMENT
IN THE RUSSIAN AND KYRGYZ LANGUAGES
(reflection in scientific materials of the XIX-XX centuries)**

УДК: 801.56.(802.0:809.434.1)

Бул макалада орус жана кыргыз тилдеринде кыймыл этиштер синхрондук-типологиялык изилдөөгө алынган. Акыркы жылдары тилди изилдөөдө мындай мамилелер кеңири изилденип жана эң көп жайылтылып келе жатат, мындай учурларда окшоштуктар жана айырмачылыктар практикалык өңүттө тилдерди салыштыруу фонунда иш жүзүнө ашырылат. Бул изилдөөдө кыймыл этиштердин артында этиштердин группасы семантикалык эле эмес, бирок морфологиялык да байланышта болору түшүндүрүлөт. Макалада орус жана кыргыз тилдеринде кыймыл этиштердин табияты жана изилдөө тарыхы ачылып берилген. Мындан сырткары, окумуштуулардын илимий эмгектери жана этиштерди жана кыймыл этиштерди изилдөөдө бөтөнчө кошкон саламдары белгиленди. Айрыкча, кыргыз тил таануу илиминде этиштерди изилдөө эки мезгилге бөлүп каралган: а) этиштерди изилдөөнүн эмпиризмдик мезгили; б) этиштерди илимий-теориялык изилдөө мезгили; Биринчи этиштерди издөө мезгили өткөн кылымдын 20-жылдарына чейинки мектеп окуучуларынын окуу китептеринин мазмунунун материалдары, 1911-жылы Уфа шаарында жарык көргөн Х. Сарсекеев, Э.Арабаев тарабынан түзүлгөн 52 беттен турган “Алиппе” сыяктуу китептер түзөрү белгиленди. Ошол мезгилде кыргыз тилинде эски араб тамгасы менен басылып чыккан үч китепче болгондугу белгиленди.

Негизги сөздөр: синхрондук, тектештирме, изилдөө, семантика, окшоштук, айырмачылык, тилдерди салыштыруу, этиш, кыймыл этиштер.

В данной статье рассмотрено синхронно-типологическое изучение глаголов движения в русском и кыргызском языках. В последние годы широко наблюдается и более распространение такого подхода к изучению языка, при котором анализ схождений и расхождений осуществляемый в

практических целях, на фоне сравниваемых языков. В настоящем исследовании под глаголами движения понимается группа глаголов, которые связаны не только семантически, но и морфологически. В статье раскрыты свойства и история изучения глаголов движения в русском и кыргызском языках. И отмечены научные труды ученых внесшие особенные вклады по изучению глаголов и глаголов движения. Особенно, в кыргызском языкознании исследование глаголов рассмотрено в двух этапах: а) эмпиризмический этап исследования глаголов; б) этап научно-теоретического исследования глаголов. Впервые исследованные содержания материалов глаголов отражены в школьных учебниках учащихся до 20 года прошлого века, которые были выпущены 1911 году в городе.Уфа Х.Сарсакеевом и Э.Арабаевом как “Алиппе”. Отмечено что, в то время было всего три книги выпущенные в старом арабском алфавите.

Ключевые слова: синхронизация, тождество, исследование, семантика, аналогия, различие, сопоставление языков, глагол, движение глаголов.

In this article, a synchronous-typological study of movement verbs in Russian and Kyrgyz is considered. In recent years, the spread of such an approach to the study of language has been widely observed, with the analysis of convergences and differences carried out for practical purposes, against the background of comparable languages. In this study, the verbs of movement are understood as a group of verbs that are related not only semantically, but also morphologically. The article reveals the properties and history of studying the verbs of the movement in the Russian and Kyrgyz languages. And the scientific works of scientists making special contributions to the study of verbs and verbs of motion are noted. Especially, in Kyrgyz linguistics, the study of verbs is considered in two stages: a) the empirical stage of the study of verbs; b) the stage of scientific and theoretical study of verbs. For the first time, the studied

content of the materials of verbs is reflected in school textbooks of students until the year 20 of the last century, which was published in 1911 by Ufa H. Sarsakeev and E. Arabaev as “Alippe”. It is noted that, at that time there were only three books published in the old Arabic alphabet.

Key words: *synchronization, identity, research, semantics, analogy, difference, language comparison, verb, verb movement.*

Кыймыл этиштер лингвистикалык изилдөөлөрдө салыштырмалуу мындан узак мезгилдерден бери өзгөчө предметтерден болуп эсептелген. XIX кылымдын башында эле бир багыттуу жана бир багыттуу эмес кыймыл этиштердин өзгөчөлүктөрүн мүнөздөөгө аракеттер болгон. Мындай аракеттер ушул эле этиштерди класстарды өз ара ичинде (подкласстарга) бөлүү менен иш жүзүнө ашырылган, алар бири-биринен айырмачылыктары каршы коюлган түр (аспектуалдык) катары каралып, ага карабастан этиштин сандык түрлөрүн жана ажыратуу критериялары жөнүндө түрдүү изилдөөчүлөр ар түрдүүчө чечишкен.

Ошентип, Н.И. Греч бир багыттуу жана бир багыттуу эмес тайпадагы кыймыл этиштердин өз ара айырмачылыктары аспектуалдык мүнөзгө ээ деп эсептеген [1]. Ал биринчилерден болуп “белгилүүлүккө” киргизген, ал эми экинчи бирлери “белгисиздүүлүк” түргө киргизишкен, алардын өз ара айырмачылыгы, анын пикири боюнча акыркысы ошол сөз болуп жаткан мезгилде жасала турган же жасалган кыймылды белгилейт деген тыянакка келген (Мен эртең араба менен барамын), а биринчилери болсо, ушул ойго кайдыгерсиз болушат (Мен түшүп барамын). А.Х. Востоков “белгилүү” жана “белгисиз” бир түргө кирүүчү, “толук бүтпөгөн” түрлөргө ажыратып бөлгөн, бул, орун кыймыл этиштерди билдирүүчү этиштер менен түшүндүрүлөт, мисалы, *баруу – белгилүү түр, жүрүү – белгисиз түр*, бирок Г.П. Павский /1850/ “бир түрдүү кыймыл” (баруу) жана “ар түрдүү кыймыл” (жүрүү) этиштерди класстарга ажыратуу, м.а. түрлөргө, аларды “кыймылдын деңгээлдерине” тикеден-тике бөлүп ажыратууга кирбейт деп эсептейт. Анын пикирин М.Крыгин бөлүшкөн. Ал Н.И. Гречке каршы болуп, “эгерде белгилүүлүктү жана белгисиздикти “сөз болуп жаткан мезгилге” карата караса”, түр боюнча кандай кааласа, Греч, этиштердин түрү боюнча эмес, а мезгили жөнүндө сүйлөө маанилүүлүгүн белгилейт” [2]. М.Крыгин негизги Н.Гречтин катасы этиштерди түргө бөлүүдө түрдүү көз караштарды аралаштырып жибергендигинде, толук бүткөн, толук бүтпөгөн, бел-

гилүү жана белгисиз түрлөрүн бөлүп көрсөтүп, түрдүү негиздерде бөлүштүрүлгөн. Бөтөнчө чаташууларды Н.Греч тарабынан “экинчи даражадагы түрлөрү”: а) бүтпөгөнү белгисиздүү, б) бүткөнү белгисиздүү, в) бүтпөгөнү белгилүү, г) бүткөнү белгилүү, е) кайра кайталангыс түрлөргө ажыраткандыгын М.Крыгин көрсөткөн. Ал этиштерди белгисиздүү жана белгилүү түрлөргө бөлүү көп эмес сөздөрдүн санына тиешелүү экендигин белгилеген, бүткөн жана бүтпөгөн түрлөргө бөлүүдөн айырмасынын натыйжасында В.В. Виноградов [3] орус этиши эки кеңири класста “кесилишерин” айткан.

Сөздүн алдына жазылуучу приставкасыз кыймыл этиштерди түрдүк айырмачылык деп эсептөөгө болбойт деген ойду В.А. Богородицкий бөлүшүп, алардын баарын бүтпөгөн түргө кошот [4]. Бирок, А.А. Шахматов “Синтаксис русского языка” китебинде мотордук-бөлүнүүчү (хожу) жана мотордук-бөлүнбөөчү (иду) бүтпөгөн түрдүн ички түрүнө ажыраткан, түрлөрдүн алдындагы бөлүнүүчү жана бөлүнбөөчү алар үчүн ар түрдүү түр фактылык катары каралган: “мотордук-бөлүнүүчү жана мотордук бөлүнбөөчү ички түрү бүтпөгөн түргө. Этиштин бөлүнүүчү жана бөлүнбөөчү түрүнүн кыймылды билдирүүчү айырмачылыгы, салыштырмалуу (этиштердин негизинде окшоштордон түзүлөт), туюнтулушу толук аныкталган жана морфологиялык жактан белгилүү болот...[5]. Ал ушул класстардын аз ара төмөнкү айырмачылыктарын тапкан: Н.А. Янко-Триницкая бул терминдердин жарамсыздыгына көңүл бөлгөн [6].

1) мотордук-бөлүнбөөчү түрдүн негизи мотордук-бөлүнүүчүнүн негизи менен салыштырмалуу, татаал эмес суффиксистер менен, туубаса болуп саналат: (*веду*)... *алып барам; при вожу...алып келем.; также иду (ошондой эле барам), при хожу (келсем);*

2) этиштердин маанисине реалдуу өзгөртүү киргизүүчү уңгунун алдынан жалгануучу аффикстер (префиксы) менен мотордук-бөлүнүүчү негиз бүтпөгөн түрдө калат, ал эми мотордук-бөлүнбөөчү бүткөн түрдө болуп калат.

3) буйрук ыңгайдын 1-жагы мотордук-бөлүнбөө негизден гана түзүлөт, сал.; *идём (баратабыз), бежим (чуркайбыз), летим (учабыз), лезем (тырмышып чыгабыз);*

4) Келер чак кадыресе мотордук-бөлүнбөөчү негизден уңгунун алдынан коюлуучу аффиксистердин жардамы менен түзүлөт, аны менен катар мотордук-бөлүнүүчү сыяктуу *буду* жардамы менен баяндоо

түзүлөт, как буду лететь, буду бежать белгилүү көрсөтмөнүн мүмкүнчүлүгүндө гана учурда же кошумчалоодо: *буду лететь день и ночь, буду нести свой крест безропотно, я буду вести вас за руку;*

5) мотордук-бөлүнбөөчү этиштердин терс жакты билдирүүчү мүчөлөр менен өтө аз биригишет; терс жакты билдирүүчү учур, чак келер чак маанисинде гана колдонулат: *я не везу его сегодня, я не иду в заседание;* терс жактуу буйрук, эгерде тыюу салуу, белгилүү кокустукка таандык болсо, ошондо гана учурайт: *не беги так, не иди так скоро, не лети так скоро.*

В.Э. Морозов [7] бир багыттуу жана көп багыттуу этиштердин айырмачылыктары жөнүндө А.А. Шахматовдун көрсөтмөлөрүнө көңүл буруп, бирок экинчиси гана этиштик түрлөргө тиешелүү катышта, бирок андай морфологиялык эмес, а сөз жасоо категориясындай, канча болсо да эске салуу ыкмасы менен негизинен толук этиштер кадыресе түрдүк жупту негизинен түзүшөт, мисалы: *обходить-обойти.* А.А. Шахматов [8] “Очерк современного русского литературного языка” китебинде под түрү жөнүндө сүйлөө эмес, а болгону этиштин мотордук мааниде жана алардын негизги түзүлүшүндөгү көз карашта гана сүйлөгөн.

Кыргыз тил илиминде этиштин изилдениши:

Этиш – термининин жалпы мааниси предметтин процессуалдык белгилерин билдирүүчү, сөз түркүмдөрү системасында эң татаал жана маанилүү өз алдынча лексико-грамматикалык категорияларынын бири.

Этиштердин бардык лексико-грамматикалык аспектиери өз алдынча башка сөз түркүмдөрүнүн лексико-грамматикалык аспектиерине салыштырмалуу өтө эле татаал болуп саналат. Этиш, сөз түркүмдөрүнүн системасында, негизинен ат атоочко каршы коюлат. Айрыкча этиштин семантикалык аспектиери татаал болуп эсептелет, мазмундук планы проблема менен менен тыгыз байланыштуу, анын негизги бирдиги тилдик белгилердин мааниси болуп эсептелет. Маанинин проблемасы-ойлоо жана чындык менен тилдин өз ара мамилелеринин ажырагыс бөлүгү. Ал окумуштууларды байыркы мезгилдерде, орто кылымдарда да жана кайра жаралуу доорлордон бери кызуу кызыктырып келе жатат. Бирок XIX к. чейин семантиканын маселелери лингвистикалык илимдин предмети эмес, ал философиянын, логиканын, риториканын жана практикалык лексикографиянын предмети болуп келгендиги жөнүндө X-XV кылымдардагы чыгыш мусулман окумуштууларынын эмгектеринин

мазмуну далилдеп турат.

Тилдик бирдиктердин ички тарабын изилдөөчү тил таануу илиминин бөлүмү-семасиологиянын, негизги, бирден-бир объектиси болуп эсептелген семантика экендиги белгилүү. Тилдик бирдиктердин ички тарабы, атап айтканда мазмуну, семасиологиянын дароо эле объектиси боло калган жок. Семасиология өзүнүн башкы баштапкы маселеси айрым сөздөрдүн этимологиясын жана тарыхын үйрөнүү деп эсептеген, кээ бир эмгектерде, айрыкча, М.М. Покровскийдин, алардын маанилик байланышы эсепке алынган. Мындай милдеттер салыштырма-тарыхый тил илиминин талаптарына жана принциптерине дал келүү тартибинде чечилген [9].

Этиштин ички тарабы анын семантикалык аспектисин түзөт. Этиштин бүткүл семантикалык аспектиери татаал жана көп кырдуу. Этиштин семантикалык аспектисинин татаалдыгы жана көп кырдуулугу болуп, этиш өзүнүн мазмунунун өзгөчө татаалдыгы, өзгөчө синтагмалык ар түрдүүлүгү-түрдүү мүнөздөгү валенттүүлүгү менен айырмаланат: академик В.В. Виноградовдун “этиш-эң татаал, эң сыйымдуу категория”. “Этиш сөз түркүмдөрүнүн башка бардык категорияларына салыштырмалуу эң бир конструктивдүү. Этиштик конструкциялар атоочтук сөз айкаштарга жана сүйлөмдөргө чечүүчү таасир бере алат” [10], деген далилдөөлөрүнө ынанбай коё албайсың. В.В. Виноградовдун мындай аныктамасы, орус этиштерине эле мүнөздүү эмес, бирок башка, көп тилдердин этиштерине, анын ичинде кыргыз тилинин этиштерине да таандык.

Кыргыз тил таануу илиминде этиштерди изилдөөнү эки мезгилге бөлүп кароого болот: а) этиштерди изилдөөнүн эмпиризмдик мезгили; б) этиштерди илимий-теориялык изилдөө мезгили. Биринчи этиштерди изилдөө мезгили өткөн кылымдын 20-жылдарына чейинки мектеп окуучуларынын окуу китептеринин мазмунунун материалдары, 1911-жылы Уфа шаарында басылып чыккан Х.Сарсекеев, Э.Арабаевдер тарабынан түзүлгөн 52 беттен турган “Алиппе” сыяктуу китептер, түзөт. Кыргыз тилинде эски араб тамгасы менен басылып чыккан үч эле китепче болгон [11].

Этиштерди илимий-теориялык изилдөөлөрдүн экинчи мезгили XX кылымдын 30-жылдарынан башталат. Ошол мезгилдердеги батыштын жана орус тил илиминин жетишкендиктеринин таасиринде кыргыз

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 10, 2019

тилинин мектеп грамматикасынын мазмунун берүүнүн табияты тез өзгөрдү. Кыргыз грамматикасынын айрым кубулуштарынын мазмунунун илимий чагылдырылышы жана, анын ичинде этиштин мазмуну жакшыргандыгы байкалат.

Атап айтканда: К.Тыныстан уулунун 1928-жылы жарык көргөн “Эне тилибиз” (кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеби), ошондой эле 1934-жылы 5-6-жыл тил сабактары үчүн “Кыргыз тилинин морфологиясы окуу китептери мисал боло алат.

Кыргыз тилин терең изилдөө жумуштары өткөн кылымдын 40-жылдарынан кийин ар тараптуу изилдене баштаган.

Орус түрколог-окумуштуулары А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, Н.К. Дмитриев, Е.Д. Поливанов, В.А. Гордлевский, В.М. Насилов, К.К. Юдахин, И.А. Батманов, Н.А. Баскаков, Э.В. Севортян ж.б. улут тилдерин, анын ичинде кыргыз тилини, изилдөөдө жана илимий кадрларды даярдоодо ченемсиз чоң эмгек сиңиришкен жана алар тарабынан монографиялык ж.б. мүнөздөгү илимий эмгектери жарык көргөн, ал эмгектерде кыргыз тилиндеги этиш сөздөргө да ошол учурдун көз карашында илимий мүнөздөмө беришкен. Аталган окумуштуулардын тикеден-тике илимий жетекчилигинде кыргыз тил таануу илиминин адистлингвисттеринин бүтүндөй плеядасы даярдалган жана алар өздөрүнүн илимий жана илимий-методикалык эмгектери менен кыргыз тилиндеги этиштерди илимий-теориялык аспектиде изилдөөдө маанилүү салымдарын кошушкан.

Аларга: Б.М. Юнусалиев, Б.Ө. Орузбаева, А.Т. Турсунов, К.К. Сартбаев, М. Мураталиев, М.Э. Вагапова, С.К. Кудайбергенов, Б.Т. Тойчубекова ж.б. илимпоздор кирет.

Бирок, бул-окумуштуулардын кыргыз тилиндеги этиштерди семантикалык аспектиде изилдөө эмгектеринде, тил жөнүндөгү азыркы илимдин талаптарына толук жооп берет дегенден алыспыз. Ошентип, “Азыркы кыргыз адабий тили” (Б.: 2009), редколлегия: Орузбаева Б., Турсунов А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Садыков Т. тарабынан басылып чыккан китепте [12] “этиш” – сөздөр дайыма объективдүү чындыкка болгон ар түрдүү аракет, кыймыл, ал-абал жөнүндөгү түшүнүктү, кандайдыр бир көрүнүш-кубулуштун жүрүшүн билдирет”, - деп белгиленет да, семантикалык аспектилерине карай 10 лексико-семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн. Кыргыз

тилиндеги этиштердин көпчүлүгү мааниси боюнча, кыймыл аракетти аткаруучу жак менен тыгыз байланышта туюндурат. Кыймыл-аракеттин аткаруучу жак менен болгон мындай байланышы, адатта, этиштин сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчип айтылышы аркылуу жүзөгө ашат. Грамматикада “аракет – (действие)” кең мааниде колдонулат. Ал “чуркамак, окумак, жүрмөк, кыймылдамак” деген сөздөр менен динамикалык аракетти да (дайыма өзгөрүлүп турма) туюндурат, ошондой эле эшитмек-тындамак, курмак, эстемек, жыттамак, үйлөнмөк, жатмак, жыргамак, кубанмак, агармак, караймак, кызармак, саргаймак, жашармак, карымак, ойномок сыяктуу сөздөрдүн маанисин туюндурат. Мындай сөздөр адамдардын физикалык абалына байланыштуу жана аракеттин сөздүк маанилерине тикелей катыштыгы жок. Аракеттин маанисине ал-абалдын мааниси да кирет. Ошондуктан “этиш-аракетти белгилегендей, ошол кептин бөлүгү”, - деп бекеринен жазылбаса керек.

Этиштин семантикалык аспекти башка маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн семантикалык аспектилеринен айырмаланат, мисалы зат атоочтон, этиш тилде коомдун жана табият көрүнүштөрүнүн мыйзам ченемдүү байланышынын үч факторунун функциясын аткарат: 1) предметтердин жагын эмес, аракеттин жана абалдын, алардын жак катышын реалдуу чындыкка дал келүүсүн көрсөтүү; 2) предметтик атоочтордун категориялык семантикасы этиштер менен айкалышы; 3) маанилик тиби менен катыштыктын ортосундагы аракет, анын субъектиси жана объектиси менен, ага ылайык-“субъект-аракет” маанинин тиби менен, “аракет-объект”, “субъект-аракет-объект” [151, 119-б]. Мисалы: кыргыз тилинде кыймыл этиш “учмак” – (летать, лететь), башка кыймыл этиштер сыяктуу, мейкиндиктеги (аба) кыймылды билдирет да, реалдуу чындыкка дал келет; “кыймылдын” мааниси жекелик сандагы жандуу мүнөздөгү зат атоочтун (куш – птица) мааниси менен тыгыз байланыштуу; “учмак” мааниси предикативдик мааниге дал келип, көрсөтүлгөн модел менен иш жүзүнө ашырыла алат “S (субъект) + P (предикат)” (*Куш абада учту*) – *Птица летит в воздухе*.

Биз илимий баяндамабызда кыймыл этиштердин тарыхына кыскача токтолдук жана орус жана кыргыз тилдеринде кыймыл этиштерди изилдөөдө зор салымдарын кошкон окумуштуулардын эмгектерин анализдөөгө аракеттендик. Бул иликтөөлөрүбүздүн жыйынтыгын кийинки макалабызда жарыяламакчыбыз.

Адабияттар:

1. Греч Н.И. Практическая русская грамматика. - СПб.: Тип. имп. Санкт-Петерб. воспитат. дома, 1827. - 574 с.
2. Крыгин М. О видах русских глаголов в синтаксическом отношении (1852). - 507.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Издание второе. - М.: Высшая школа, 1972.
4. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики (из университет. чтений). Изд. 5, перераб. - 1935. - 156 с.
5. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов; [под редакцией и с примечаниями Е. Истриной]. - Ленинград: Российская государственная академическая типография, 1925-1927.
6. Янко-Триницкая Н.А. Особенности префиксации глаголов движения. // Ученые записки МГПИ им. В.П. Потемина. - Т.22. - Вып. №2. - М., 1953.
7. Морозов В.Э. Грамматическая категория вида русского глагола и ее функционирование в коммуникативном акте: Дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. - Москва, 2003. - 461 с. РГБ ОД, 71:04-10/89.
8. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов; [под редакцией и с примечаниями Е.Истриной]. - Ленинград: Российская государственная академическая типография, 1925-1927.
9. Покровский М.М. Проблема глагольного вида в тюркских языках. // Вопросы грамматики тюркских языков. - Алма-Ата, 1958. - С. 18-30.
10. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Издание второе. - М.: Высшая школа, 1972.
11. Сартбаев К. К. Кыргыз тилинин изилдениши. - Ф., 1981.
12. Орузбаева Б. и др. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б.: 2009.